

על ספר תיקון סופרים לר' יצחק צבאח

רות למדן (ההדרה ומבוא), ספר תיקון סופרים לר' יצחק צבאח: קובץ שטרות עבריים, הועתק בירושלים בשנת שצ"ה (1635) על ידי הסופר יהודה מרעלי (פרסומי המכון לחקר התפוצות, 180), תל-אביב: המרכז לחקר התפוצות ע"ש גולדשטיין-גורן, תשס"ט, 264 + [6] עמ'

קבצים של טופסי שטרות שנועדו לשימוש של סופרי קהילות ידועים מאז ימי הביניים מכל תפוצות ישראל – בארצות האסלאם ובאירופה הנוצרית. העתקות רבות מהם היו מהלכות בקהילות היהודיות הים תיכוניות, בדומה להעתקות אגרונים, קובצי איגרות לדוגמה. לפנינו מונח כעת אחד הקבצים המרשימים ביותר ששרדו – הוא מונה כמאה שטרות. רות למדן בדקה את כתבי-היד השונים של קובץ זה, והתחקתה על הקשרים ביניהם וכן בינם לבין קבצים נדפסים – 'יפה נוף' ו'תיקון סופרים'; תוצאות ההשוואה הובאו בתרשים שבנספח 4 בספרה, שתוארו בו גלגולי כתב-היד, ובטבלה המשווה הפרטנית שבנספח 5.

המחברת ביקשה לשחזר את התהוותו של קובץ שטרות זה, רבדים רבדים, במהלך המאה השש-עשרה והשבע-עשרה, ושבה וזיהתה את תרומתם של מספר אישים נודעים לקובץ: ר' משה אלמושונינו מסלוניקי, ר' שמואל יפה מאסתאנבול ואחרים. ר' יהודה מרעלי העתיק למעשה בירושלים בשנת 1635 את כתב-היד של רבו, ר' יצחק צבאח, תלמיד חכם שעלה ממרוקו בשלהי המאה השש-עשרה, ושהיה מן האישים הנודעים

בקהילת ירושלים עד פטירתו, בשנת 1649. צבאח הוסיף שטרות ששיקפו את המנהג הארץ-ישראלי. מרעלי, שעלה ככל הנראה מאלג'יריה, מוכר כמעט אך ורק מספר שטרות זה ומאיגרותיו ששרדו בכתב-היד 'אגרות ירושלים' הידוע בן המאה השבע-עשרה. כתב-יד חשוב זה, הנמצא בספרייה הלאומית בירושלים, כולל טפסים של מאות איגרות מירושלים, אשר נועדו לשימוש סופרי הקהילה, והוא נחקר בידי דוד ילין, שמחה אסף, מאיר בניהו ומינה רוזן. מסקרנים גם העיונים והדיונים הביבליוגרפיים של למדן: לטענתה ספר 'יפה נוף', שנדפס בוונציה, העתיק למעשה מתוך כתב-יד צבאח, ובכך היא חולקת על בניהו. היא עוסקת גם בחידת שתי המהדורות הזוהות של ספר 'תיקון סופרים' שנדפסו בליוורנו, תופעה שכבר נזקק לה יצחק יודלוב במאמרו על מהדורות שער (ראו בכיבליוגרפיה), ואף הציע לה פתרון מתקבל על הדעת. לפי זה המהדורה האחת, זו של יעקב נוניס-ואיס, לא נמכרה, ולכן רכש יצחק אשיאו מאסתאנבול את עותקי הספר וצירף לו דף שער מתוקן ועליו שמו, כנראה לצורך הפצה במזרח העות'מאני.

אין לחמוק מן התמיהות העולות מההצגה החד-משמעית והפשוטה של השתלשלות הנוסח: אם למדן צודקת, הרי הקובץ, או לפחות חלקו, קדום מן המהדורה הנדפסת של 'יפה נוף', שהחוקרים תיארו כולו לשנת של"ה. אך המהלך המחשבתי המוצג בעמ' 46 אינו מחויב, וניתן להפוך את טיעונה של למדן על פניו ולומר שהנדפס שימש את המעתיק. שאלת המקורות בכללה היא מורכבת, שהרי מאספי קבצים לקטו מכל הבא ליד, ולא דווקא מקובצי שטרות, הן מן הדפוס הן מכתב-יד שעמדו לפניהם. אלמושונינו הסלוניקאי עצמו, כיהודה זרקו (מחבר 'יפה נוף'), המשיך מסורות ספרדיות, ולא חידש נוסחים, ולפיכך הטענה שכל השטרות מוצאם עות'מאני

בטופסי השטרות שלפנינו, שחלקם מיוסדים על רבדים ימי ביניים, לאו דווקא 'ספרדיים'. על הביבליוגרפיה אעיר כי יש להצר שלצד אזכור עבודותיהם החשובות של אשר גולאק ויוסף ריבלין, לא הובא ספרו של מרדכי דוד הכהן, 'עדות ושטרות' (ירושלים תשמ"ג), שיש בו חומר הלכתי רב בנושא. בולט בחסרונו גם מאמרו של מנחם בן-ששון 'מקורות לתולדות קהילות ישראל בספרד במאה הי"ד', שראה אור בקובץ המחקרים 'גלות אחר גולה', שהוקדש לכבוד פרופ' חיים ביינארט (ירושלים תשמ"ח); המאמר דן בקובץ שטרות מרתק שבו שטרות רבים מאראגון וולנסיה, ובן-ששון עמד על חשיבותו הרבה לקורות קהילות ישראל והיי היהודים בצפון חצי האי האיברי במאה הארבע-עשרה. מאמרו של מורי יוסף הקר 'אגרת חדשה מן הפולמוס על הדפסת הזוהר באיטליה', שנדפס בקובץ 'משואות' לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב

אינה נכונה. לתהייה על עצם ההדפסה בוונציה אין מקום כלל ועיקר, שהרי רבים מספריהם של חכמי האימפריה העות'מאנית, בהם גדולי חכמי ארץ-ישראל במחצית השנייה של המאה השש-עשרה, נדפסו בכתי הדפוס המשובחים של ונציה. יתר על כן, אם המהדיר היה יהודי צפון אפריקני, היכן ניכרים ביצירתו השקיעין המגרכיים – במיוחד אלו שמקורם בכתי הרבנים ממשפחת דוראן: 'מאמר תיקון סופרים', שנדפס בספר 'בין שמועה' (ליוורנו תק"ד), ו'עט סופר', שנדפס בתוך 'כרם חמר' (ליוורנו תרל"א)? רצוי שזיקה זו תיחקר בעתיד באופן עצמאי. בגלל ההקפדה הרבה הדרושה בהעתקת שטרות, הם מקור רב ערך לשימור מסורות קדומות. מפגש המסורות המשמעותי כל כך בארץ-ישראל בשלהי התקופה הממלוכית ובראשית התקופה העות'מאנית, שאז נפגשו, חיו ולמדו יחד יהודים ממוצא מסתערבי, מגרבי, איברי, אשכנזי ואיטלקי, הוא מן העניינים הקוראים למחקר מעמיק בעתיד.

בספר שלפנינו שלושה חלקים: החלק הראשון הוא בעיקרו מבוא המתאר את כתבי-היד של 'תיקון סופרים' ואת התפתחות נוסחיו. בחלק השני מבוא קצר למהדורה המוערת, המסביר את אופן עבודתה של למדן בההדרת הטקסט. לתועלת הקורא נכללו בחלק זה גם רשימת קיצורים וראשי תיבות והמפתח המקורי שנמצא בכתב-היד. לאחר מכן מובאים מאה השטרות שבכתב-היד, ובראש כל אחד מהם כותרת המסבירה את טיבו המדויק. בחלק השלישי תרשים המתאר את היחס בין כתבי-היד וטבלה המציגה את תוכן העניינים שבכתב-היד ובדפוסים. בסוף הספר יש ביבליוגרפיה מפורטת, ובה מקורות ראשונים ומחקרים, ומפתח כללי מפורט, הכולל שמות מקומות, אישים, ספרים וגם מונחים, כגון אפטרופוס, גטין, הסדרים קהילתיים וספריות. עיון במפתח מלמד על עושר העניינים המצויים

(ירושלים ותל-אביב תשנ"ד), מגיה אור נוסף על אחד המקורות המרכזיים שנדונו בספר שלפנינו, אך גם הוא לא נכלל בביבליוגרפיה.

החומר ההלכתי וההיסטורי המשוקע בקובץ השטרות

ככלל בקובץ טופסי השטרות מיוצגים שלושה תחומים עיקריים: חיי המשפחה (ובכלל זה נישואין, גירושין, פטירה והמסתעף מהם), החיים הכלכליים (קנייה ומכירה של נכסים, שותפויות והלוואות) וחיי הקהילה (מינויים, טיפול בנכסי הקהל). חלק מהשטרות נוגעים ישירות לקהילת ירושלים ולהווי החיים בה, וחלקם מקהילות אחרות באימפריה. הם מלמדים על המנהגים והנוסחים השונים בתפוצה זו, שהייתה רבגונית למדי. לא מיותר לציין שחלק מן הראליה המשתקפת בקובץ נחשף בתעודות מבית הדין השרעי שפרסם אמנון כהן.

אפרט בנוגע לכמה מהעניינים העולים מן התעודות. תעודה א כותרתה 'טפסי דשטרי כתובת בת ישראל ותנאיה וכללותיה ופרטיה'. התעודה פותחת בנוסח סטנדרטי יחסית, שנזכר בו סך כל ערך הנדוניה במטבע הגרוש ובציון שערו במטבע הקטן המהלך במצרים ובארץ-ישראל – המאידי (30 מאידי לגרוש כסף, מה שמאפשר לתארך בקירוב מועד כתיבת תעודה זו). לאחר מכן פורטו התנאים שנהגו בזמנו של הכותב (או מורו) בירושלים – 'התנאים שנהגו עתה בירושלים תוב"ב [תיכנה ותיכונן במהרה בימינו]' – ודרך אגב נזכרו הסכמות העיר בנושא: 'והירושה כפי ההסכמות המוסכמות בירושלם ת"ו [תיכנה ותיכונן]'. בכתובה נזכרו בפירוט אפשרויות של נישואין עם קטינה שלא הגיעה לבגרות מינית או עם אלמנה, וכן צוינו גבולות המרחב הסורי-ארץ-ישראלי – חלב בצפון ואלכסנדריה בדרום-מערב – שאם ירחיק הבעל מעבר להם, הרי הוא מחויב לתת לאשתו גט על תנאי. אלמלא היו

יהודים נודדים תכופות בתחום זה, לא היה בכך צורך, וכבר נכתב בעבר על הקשרים והזיקות בין יהודי ארץ-ישראל לפרובינציות השכנות – מצרים וסוריה.¹ תעודה טו היא 'טופס שטר שליה הבעל יעשה שליה אחר להוליך הגט', ואף היא מתבארת על רקע התנועה התכופה בין ירושלים לבין ערים וקהילות במזרח אגן הים התיכון. שטר זה ושטרות אחרים מחזקים את הרושם שהיהודים הרבו במסעות ויצרו רשתות של קשרים משפחתיים לא רק במרחב הארץ-ישראלי ובמרחב העות'מאני אלא אף מעבר להם (למשל בנפולי – תעודה כה).

שכיחותם של נישואי ילדות ונערות מתחת לגיל הבגרות המינית מתבררת שוב ושוב מן ההזיקות הבלתי פוסקת לאפשרות זו, לא רק בכתובות אלא גם בשטרי מיאון (שטר לב), גטין (שטר לד) וחליצה (שטר לה). אגב כך ראוי לציין כי לא פחות משלושה נוסחים הובאו עבור 'מכת עץ' (שטרות מא-מג), כלומר אישורים כי ילדה או נערה איבדה את בתוליה כתוצאה מתאונה ולא מיחסים קודם הנישואין. חשיבותן של 'ראיות' כתובות מעלה את שאלת חשיבותם של הבתולים בחברה זו, אם כסוג של נכס ואם – וכך נראה לי יותר – כהוכחה להתנהגות צנועה.

קטינים נמצאו גם כיתומים שיש לטפל בהם ובנכסיהם, ולכך למשל בא טופס שטר מכירת חזקה של היתומים על ידי הקהל על מנת לפרנס את היתומים (שטר עב). אין להסביר מקרה זה ודומים לו בלא הבנת מציאות חיים שבה המוות אורב בפתח לגברים ונשים, ילדים, בוגרים וזקנים, והוא כמעט תופעה יומיומית.

1 ראו למשל: י' בן-נאה, 'קשרים בין קהילות ירושלים וקהיר במאה הי"ז', המזרח החדש, מד (תשס"ד), עמ' 157-172, ושם מראי מקום; A. Cohen & G. Baer, *Egypt and Palestine: A Millennium of Association* (868-1948), Jerusalem & New York 1984

את בעלי ההון לבוא, אך בה בעת להבטיח להם חסינות מפני עושי, היינו גביית מסים מופרזת וחריגה, ובמקרה של ירושלים גם חסינות משיגורו של היחיד כשליח לאיסוף כספים או ממניווי בעל כורחו לתפקיד רשמי. בשטר צז אישרו פרנסי קהילת ירושלים בחתימתם עריכת 'פשר' עם עולה פלוני כי מכאן ולהבא ישלם סך קבוע עבור עריכתו, כלומר המס שגבתה הקהילה על פי גובה הרכוש, ועוד חמישה גרושים בעד 'כרגא דמלכא', מס הגולגולת (נראה לי כי מדובר במס של יותר מאדם בוגר אחד, שהרי רק בסוף המאה הגיע שיעור הג'זיה ליחיד לסכום זה). הסדרים דומים, כגון מתן סכום חד-פעמי ולאחריו פטור קבוע, היו מקובלים בערים אחרות באימפריה, והנוהג של משא ומתן או התמקחות מראש בין העולה לקהילה רווח גם במאות הבאות. בשטר אחר אישרו החתומים את מכירתו של נכס הקדש בידי גבאי קופת העניים ואת זכאותו להגן על המכירה גם בערכאות של גויים (שטר צב); לדברי למדן נראה כי הנכס היה בית ירושלמי טיפוסי, בנוי קירות אבן עבים, ובחצרו בור מים.

לסיום אזכיר עוד שני שטרות. שטר קצר אחד מקרב אלינו את מנהגיהם של היהודים המסתערכים, תושבי ארץ-ישראל וסוריה: עניינו של השטר אינו רמוז בכותרת הלקונית 'שטר מכירה', אלא מגופו של השטר – אדם מוכר לאדם אחר את זכות ה'הדלקה', כלומר את הזכות לממן את השמן להדלקת מנורות בית הכנסת בשבת מסוימת (שטר צח). בקהילות המסתערכים ייחסו חשיבות רבה לתפקידים השונים בבית הכנסת ובתפילה. הכיבודים בבית הכנסת היו בגדר חזקה העוברת בירושה מדור לדור, וניתן היה למכרם, וכאן דוגמה לכך.

עוד מעניינת ההעתקה של שמות הגטין – רשימת השמות ואופן כתיבתם המדויק – מאת ר' יעקב די קאשטרו, מגדולי חכמי מצרים במחצית

פיסת מציאות נוספת הקשורה למשפחה נחשפת מעוברת קיומם של גטי שחרור לעבדים ולשפחות (שטרות לז-מ; אחד מהם מסלוניקי [לח], ואחד מאסתאנכול [לט]). ובמקום אחר דנה המחברת במציאותם של עבדים ושפחות בבתי יהודים במרכזים העירוניים במאה השבע-עשרה, וגם אני עצמי עסקתי בכך.²

אינני רואה טעם להתעכב על השטרות העוסקים בקנייה, מכירה וחובות. מסקרן ביותר בהקשר של החיים הכלכליים טופס שטר שכבר פרסם בעבר שמחה אסף, ושעניינו חוזה העסקת 'נער משרת', כלומר שוליה (שטר עו). זהו אחד המקורות המעטים הפותחים צוהר לשכבה חברתית שכמעט איננו יודעים עליה דבר: צעירים שהחלו את חייהם המקצועיים, לרוב לאחר שנה או שנתיים של לימודים בסיסיים בתלמוד תורה. הם שימשו כמה שנים אצל בעל מלאכה בוגר ומוסמך, ובהתאם לכללי הגילדות, רק לאחר שעברו בחינה ובדיקה נמצאו זכאים להיות בעלי מלאכה עצמאים, ומאוחר יותר קיבלו תואר אומן מומחה. בשטר פורטו תנאי ההעסקה, והובררו היטב מעמדו ומגבלותיו של השוליה, לצד זכויותיו.

שטרי הקובץ עוסקים כאמור גם בחיי הקהילה. בידוע שקהילת ירושלים, כקהילות אחרות בארץ-ישראל, הייתה נתונה במצוקה תקציבית מתמשכת מאז סוף המאה השש-עשרה. כקהילות אחרות באימפריה ביקשה למשוך אליה מהגרים – במקרה זה עולים – בעלי מומן. היה על הקהילה לפתות

2 ר' למדן, 'החזקת שפחות בחברה היהודית בארץ-ישראל, סוריה ומצרים במאה ה'ט"ו', מ' רוזן (עורכת), ימי הסהר: פרקים בתולדות היהודים באימפריה העות'מאנית, תל-אביב תשנ"ו, עמ' 355-370; Y. Ben-Naeh, 'Blond, Tall, with Honey-Colored Eyes: Jewish Ownership of Slaves in the Ottoman Empire', *Jewish History*, 20 (2006), pp. 73-90 מאמר זה ייראה אור בגיליון הקרוב של 'המזרח החדש'.

בכלי נאה. קשה להפריז בחשיבות הקובץ הנדון למקצועות שונים של מדעי היהדות. יש בו תרומה גדולה לחקר התפתחות ההלכה והמנהג בכלל והמנהג הארץ־ישראלי בפרט, והוא פותח פתח לבחינה השוואתית של ההלכה והמנהג בארץ־ישראל במאה השבע־עשרה למה שידוע מדורות קודמים ומתפוצות אחרות. לציון מיוחד ראוייה כמוכן האפשרות ללמוד מן המצוי כאן על הראליה של חיי היומיום בקהילת ירושלים ואחיותיה. מעניין לא פחות העיסוק בגלגוליהם של כתבי־יד וספרים, מעברם מידי בעלים אחד לאחר, תוספות ושינויים שחלו בטקסט, ורשת הקשרים המחברת בינות חכמים וסופרים מקהילות שונות סביב במזרח אגן הים התיכון.

השנייה של המאה השש־עשרה. רשימה זו, על עשרות השמות הפרטיים שבה, משקפת היטב את שני המרכיבים העדתיים בקהילה היהודית המקומית: יהודים מסתערכים דוברי ערבית (ג'והרה, חביבה, עזיזה, סת אל־בית) ויהודים מתחומי האימפריה העות'מאנית – אם ממוצא איברי (אליגריאה, וידא, סול, ריינא) ואם ממוצא יווני־רומניוטי (קאלומירא, איסתארופולא).

כללם של דברים, מעשה רב עשתה רות למדן עם חוקרי ארץ־ישראל ועם חוקרי היהודים באימפריה העות'מאנית בהעמידה לרשותם מהדורה מנופה ומתוקנת של מאה שטרות שהיו בשימושם של סופרים במרחב הארץ־ישראלי ומעבר לו במאה השבע־עשרה, מהדורה הנתונה